

Dialectgeografie van het Nederlands

Nicoline van der Sijs, Pieter van Reenen en Margit Rem

Abstract – In this contribution we describe how comparative dialectology in the Low Countries started with the gathering of dialect texts, and how a new research method, the dialect survey, arose. Next we describe the language maps and language atlases that were made on the basis of dialect surveys. We then turn to the various dialect groupings of Dutch, and the underlying principles. We subsequently look at the dialect geography of older periods of Dutch. We conclude with a brief view of the future.

Dialectgeografie, taalAtlas, dialectenquête, dialectindeling, dialectafbakening, dialectgrenzen

1. De eerste wetenschappelijke dialectbeschrijvingen¹

In de negentiende eeuw kreeg men, dankzij de Romantiek, wetenschappelijke belangstelling voor dialecten. Die belangstelling uitte zich aanvankelijk vooral in het vastleggen van de dialectwoordenschat van een dorp of gebiedje. De woordenboeken maakten nieuwsgierig naar de vraag hoe taalverschijnselen over het Nederlandse taalgebied verspreid waren. Om die vraag te beantwoorden moesten de dialecten systematisch beschreven worden. Hiertoe legde de arts Johan Winkler vanaf ca. 1840 een vertaling van de gelijkenis van de verloren zoon vast in 186 Nederlandse en Friese dialecten (gepubliceerd in 1874). Dit werk geldt als het begin van de vergelijkende dialectkunde in de Lage Landen. Een tweede belangrijke verzameling van dialectteksten werd tussen 1876-1881 aangelegd door de gebroeders Leopold.

2. Dialectenquêtes en dialectatlassen

In de tweede helft van de negentiende eeuw kwam een nieuwe onderzoeksmethode op waarmee dialectverschillen beter konden worden beschreven dan via tekstvergelijkingen, namelijk die van de dialectenquête. De eerste dialectenquêtes in Nederland werden in 1852 en 1857 door de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde ondernomen. Men zond een lijst standaardtaalwoorden naar informanten met het verzoek deze in hun eigen dialect te vertalen; een methode die, naar later bleek, zeer foutengevoelig is doordat het te vertalen begrip het antwoord stuurt. Verder dan materiaalverzameling kwamen deze enquêtes niet.

¹ Met dank aan Joep Kruijsen. De eerste twee paragrafen zijn gebaseerd op Kruijsen & Van der Sijs 2010 en Van der Sijs (hoofdred.) 2011. Zie voor meer achtergrondinformatie Goossens 1977 en Weijnen 1966.

In 1879 liet het Aardrijkskundig Genootschap te Amsterdam een grote enquête uitgaan, waarvan het materiaal in 1895 door Jan te Winkel werd aangevuld. In 1914 ondernamen de Nijmeegse hoogleraren Jos. Schrijnen en Jac. van Ginneken, daarbij geassisteerd door J.J. Verbeeten, een grootschalige enquête (de SGV-enquête) in het zuidoosten van Nederland.

Ook de Vlamingen lieten zich niet onbetuigd: in 1872 stuurde de Zuidnederlandse Maatschappij van Taalkunde een enquête uit.² In 1886 zette de Leuvense hoogleraar Pieter Willems een uitgebreide schriftelijke enquête op touw.

Het was een voor de hand liggende stap om de gegevens uit de tekstverzamelingen en dialectenquêtes op een kaart te tekenen: de informatie was immers afkomstig uit het hele taalgebied, en als alle gegevens van een bepaald taalverschijnsel op een kaart getekend worden, krijgt men een mooi overzicht van zijn verspreiding. Zo ontstond een nieuw vak: de dialectgeografie.³

De taalkundige Jan te Winkel was de eerste in de Lage Landen die een klankkaart ontwierp: hij publiceerde tussen 1899 en 1901 kaarten waarop te zien is hoe de Nederlandse lange *aa* en de lange *i* in de verschillende dialecten werden uitgesproken. In 1917 tekende Jos. Schrijnen een kaart met de dialectbenamingen van de vlinder in Nederlands-Limburg, Zuidoost-Gelderland en Oost-Brabant. Die geldt als de eerste woordkaart in het Nederlandse taalgebied. In 1920 tekende diezelfde Schrijnen bovendien als eerste een kaart waarop het verloop van de dialectgrenzen (isoglossen) in Limburg werd vastgelegd.

Vanaf 1925 werden nieuwe, grootschalige dialectenquêtes gehouden, die resulteerden in omvangrijke taalatlanten van het hele Nederlandse taalgebied. Als eerste verscheen de *Reeks Nederlandse Dialectatlassen* (RND) (zie Blancquaert & Pée 1925-1982) met zestien delen. De gegevens zijn mondeling afgevraagd door ervaren taalkundigen. Doordat dit de meest arbeidsintensieve methode is, nam het project bijna zestig jaar in beslag. En dat heeft gevolgen voor het materiaal: in deze periode hebben de dialecten veel veranderingen doorgemaakt, met als gevolg dat de taaltoestanden van de eerste en de laatste delen haast niet meer te vergelijken zijn. Daarbij beschrijven de delen telkens slechts een gedeelte van het Nederlandse taalgebied, en hoewel de vragenlijst voor de verschillende delen grotendeels identiek is, is het niet eenvoudig om op basis van de verschillende RND-delen een overzicht te krijgen van de taalvariatie binnen het gehele Nederlandse taalgebied. Bovendien geven de kaarten geen overzichtelijk beeld, doordat de verschijnselen er meestal in fonetisch schrift op zijn geschreven.

In 1926 publiceerden een Vlaamse en een Nederlandse taalkundige, namelijk Ludovic Grootaers en Gesinus G. Kloeke, een *Handleiding bij het Noord- en Zuid-*

² Pas in 1938 werd dit door Jan L. Pauwels in een publicatie verwerkt.

³ In dit stuk gaan we niet in op de verschillende karteringsmethodes; zie daarvoor Lameli, Kehrein & Rabanus (red.) 2010. Alleen atlanten die het hele taalgebied bestrijken, komen aan de orde. Ook de regionale woordenboeken, die veel interessante kaarten bevatten, vallen vanwege ruimtegebrek uit de boot.

Nederlandsch dialectonderzoek. Hierin namen ze een grondkaart van het Nederlandse taalgebied op met commentaar en een register van plaatsnamen. De zogenoemde Kloeke-codes worden tot op heden door alle Nederlandstalige dialectologen gebruikt.

In 1930 richtte de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen te Amsterdam het Dialectenbureau op, het huidige Meertens Instituut. De hoofdtaak van het Dialectenbureau was de vervaardiging van een complete taalatlas voor het gehele Nederlandse taalgebied, waarvoor nieuw schriftelijk materiaal moest worden verzameld. De eerste vragenlijst verscheen in 1931 en sindsdien verscheen er meestal elk jaar één.

In 1939 publiceerden Grootaers en Kloeke de eerste aflevering van de *Taalatlas van Noord- en Zuid-Nederland* (TNZN). De atlas bestond uit een map met kaarten zonder begeleidend commentaar. Vanaf aflevering 6 werd de redactie overgenomen door het Dialectenbureau, dat besloot dat er kort technisch commentaar moest worden gepubliceerd bij de kaarten. Tussen 1939 en 1972 verschenen er negen afleveringen met 110 voornamelijk woordkaarten. In de latere voortzetting van het project, de *Taalatlas van het Nederlands en het Fries*, verschenen tussen 1981 en 1988 in dezelfde opzet nog zestig kaarten, inclusief die voor het Fries.

Tussen 1972 en 1977 hebben Jo Daan en Marie J. Francken de tweedelige *Atlas van de Nederlandse klankontwikkeling* (ANKO) gepubliceerd, bestaande uit twintig kaarten met afzonderlijke commentaar delen. De gegevens voor de ANKO zijn ontleend aan de RND. Onder redactie van Marinel Gerritsen verscheen in 1991 de *Atlas van de Nederlandse dialectsyntaxis* (AND), bestaande uit een commentaar-deel en een kaartendeel met 44 kaarten. Het is de eerste atlas die is gewijd aan de Nederlandse dialectsyntaxis.

Tussen 1979 en 1994 is een nieuwe mondelinge enquête uitgevoerd over het gehele taalgebied, met inbegrip van het Fries. Die wordt naar de onderzoeksleders het Goeman-Taeldeman-Van Reenen-project (GTRP) genoemd. De enquête resulteerde in een fonologische en een morfologische atlas van de Nederlandse dialecten: de FAND (zie Goossens & Taeldeman 1998-2005) en de MAND (zie De Schutter & Goeman 2005-2008). Verder werd er in de daaropvolgende jaren een nieuwe, deels schriftelijke enquête opgezet naar de manier waarop zinnen in de dialecten gevormd worden; dit leidde tot de syntactische atlas: SAND (zie Barbiere, Bennis e.a. 2005-2008). In deze atlassen konden dankzij de digitalisering belangrijke vernieuwingen worden doorgevoerd: de dialectdata zijn – in transcriptie en als geluid – digitaal beschikbaar, en het was mogelijk de computer op basis van de Kloeke-codes kaarten te laten tekenen. Goeman (1999) heeft een belangrijke bijdrage geleverd aan de dialectgeografie door methodes te ontwikkelen voor het filteren van de data voorafgaand aan kartering, alsmede voor het interpreteren van kaarten. Dankzij de digitalisering van de Kloeke-codering kunnen de data vergeleken worden met data van andere typen, zoals reisafstanden of religie.

3. Dialectindelingen van de dialecten in de 19de en 20ste eeuw

Op de dialectkaarten in de hierboven beschreven taalatlassen is steeds de verbreding van een enkel of hoogstens enkele taalverschijnselen getekend. Al vroeg ontstonden ook de eerste dialectindelingskaarten. De optelsom van een aantal dialectkaarten leidde dan tot een indeling in dialectgroepen. De eerste die een grove kaart van Nederlandse dialectgroepen tekende, was de Duitse taalkundige H. Jellinghaus, in 1892; hij baseerde zich op de verzamelingen dialectteksten. Een tweede overzichtskaart werd in 1898 gepubliceerd door de Nederlandse taalonderzoeker Jan te Winkel. Zijn kaart was veel gedetailleerder dan die van Jellinghaus: hij verdeelde de dialecten in negen hoofdgroepen, die weer in subgroepen onderverdeeld werden.

Een derde indeling werd in 1913 gemaakt door Jac. van Ginneken. Net als Te Winkel gebruikte Van Ginneken in zijn indeling van het taalgebied de benamingen van Germaanse volksstammen. Hij deelde de dialecten in vijf hoofdgroepen in: Hollands-Frankisch, Brabants-Frankisch, Limburgs-Frankisch, Saksisch en Fries. Deze groepen verdeelde hij weer verder onder.

De dialectoloog A. Weijnen tekende in 1941 een nieuwe indelingskaart van de Nederlandse dialecten, waarbij hij de oude stamterminologie losliet. Hij rangschikte de dialecten in zes hoofdgroepen: de noordelijk-centrale dialecten, de noordwestelijke dialecten, de zuidelijk-centrale dialecten, de zuidwestelijke dialecten, de noordoostelijke dialecten en de zuidoostelijke dialecten. Anders dan zijn voorgangers, die de dialectgroepen als aparte vlakken op de kaart tekenden, met scherpe grenzen waartussen geen overgangsgebieden voorkomen, ging Weijnen uit van isoglossen: lijnen die gebieden begrenzen waarbinnen een taalverschijnsel voorkomt. In het overgangsgebied tussen twee dialecten vindt men vaak een wirwar van isoglossen: de grenzen zijn dus niet scherp.

In 1968 tekenden Jo Daan en Dirk P. Blok volgens de zogenoemde pijltjesmethode, in 1946 ontworpen door Weijnen, een dialectindelingskaart op basis van de antwoorden die binnengekomen waren op de eerste vraag van de vragenlijst die in 1939 door het Meertensinstituut was uitgezonden: 'In welke plaats(en) in Uw omgeving spreekt men geheel of nagenoeg geheel hetzelfde dialect als in de Uwe?' Op de kaart worden de plaatsen die de respondenten noemen, door pijltjes met elkaar verbonden. Er ontstaan dan openingen die geen pijltjes bevatten, en die gelden als dialectgrenzen in het taalbewustzijn van de dialectsprekers. Het gaat hierbij dus om een dialectindeling die niet gebaseerd is op interne taalkenmerken, maar op de meer subjectieve ervaring van de sprekers.

Recent heeft een aantal onderzoekers met behulp van moderne computertechnieken objectieve dialectindelingen getekend. Ze berekenden op basis van bepaalde dialectkenmerken automatisch de afstand tussen dialecten.⁴

⁴ De belangrijkste dialectometrische publicaties zijn: Nerbonne & Heeringa 1998, Hoppenbrouwers & Hoppenbrouwers 2001, Spruit 2008, Wieling 2012, De Vriend 2012.

Uit de verschillende dialectindelingen komt naar voren dat de dialectgroepen variëren afhankelijk van de soort en hoeveelheid taalverschijnselen die men bekijkt. Volgens een maximalistische opvatting zijn er zoveel dialecten als er dialectplaatsen (of zelfs dialectsprekers) zijn; volgens een minimalistische opvatting bestaan er in elk geval tegenstellingen tussen het noorden, zuiden en oosten van het Nederlandse taalgebied. Voor alle opvattingen ertussenin kunnen argumenten worden aangedragen.

4. Dialectkaarten van ouder Nederlands

In de loop van de tijd zijn er ook historische taalkaarten en taalatlassen verschenen, gebaseerd op gegevens uit gedateerde en gelokaliseerde teksten.⁵ In 1927 verscheen *De Hollandsche expansie in de zestiende en zeventiende eeuw en haar weerspiegeling in de hedendaagse Nederlandsche dialecten* van de hand van Kloeke. Hij toont op basis van taalkaarten van *huis* en *muis* aan dat de *ui*-klank is ontstaan uit ouder *uu* en zich in de Renaissance heeft uitgebreid vanuit Amsterdam via de Hollandse steden naar andere gebieden. Daarbij wees hij op de rol van prestige bij verbreiding. En hij liet zien dat de verbreiding per woord ging. Het boek van Kloeke leidde tot discussies, en heeft blijvende invloed gehad op de methode van dialectonderzoek.⁶

In 1935 publiceerde Klaas Heeroma zijn dissertatie *Hollandse dialectstudies*. Hij bracht de meest opvallende Hollandse eigenaardigheden in kaart, op grond van gelokaliseerde middeleeuwse teksten, en vergeleek ze met de Hollandse dialecten uit begin 20ste eeuw en met het Standaardnederlands.

Op basis van het *Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300)* van Maurits Gysseling zijn twee atlassen verschenen van het 13de-eeuwse Nederlands: Berteloot (1984) en Mooijaart (1992). Rem (2003) bevat 100 taalkaarten van het 14de-eeuwse Nederlands, gebaseerd op de oorkonden van het Corpus Van Reenen-Mulder.

5. Dialectindelingen van oudere periodes

In paragraaf 3 hebben we de dialectindelingen uit de 19de en 20ste eeuw globaal besproken. Men heeft ook geprobeerd tot een dialectindeling van het oudere Nederlands te komen. Dit is erg lastig. Dikwijls worden alleen het Vlaams, Brabants en Hollands genoemd, al dan niet aangevuld met Oostelijk Nederlands. Utrecht valt vaak tussen wal en schip. Meer precisie is door een gebrek aan gegevens moeilijk te realiseren. Alleen voor het dertiende- en veertiende-eeuwse Middelnederlands

⁵ Zie ook Weijnen 1966: 18-21.

⁶ In Van Reenen 2006 en in Postma & Van Reenen 2009 zijn nieuwe interpretaties aan Kloekes *huis-muis*-kaart gegeven.

kan er gebruik gemaakt worden van gedigitaliseerde corpora met gelokaliseerde en gedateerde teksten die een groter gebied beslaan. Mooijaart (1992) heeft dan ook een poging gedaan om tot een gedetailleerdere dertiende-eeuwse dialectindeling te komen. Zij verdeelt het geografische grondgebied waar taalmateriaal gevonden is – voor het noorden zijn vrijwel geen taalgegevens – in tien regio's.

Een extra moeilijkheid bij het maken van historische dialectindelingen is dat het landschap in de Nederlanden in de loop van de tijd ingrijpende veranderingen heeft ondergaan. Oud bewoond land gaat verloren en onbewoonde veengebieden worden ontgonnen. Deze dynamiek van het landschap heeft ongetwijfeld ook gevolgen gehad voor de verhoudingen tussen dialecten.

Bekend is dat dialectgrenzen zich kunnen verplaatsen. Aan het begin van de 14de eeuw werd in Groningen nog Fries gesproken. Het Gronings dat ervoor in de plaats gekomen is, lijkt uit het zuiden afkomstig. Maar een verschijnsel als de meervoudsvorming in *boes* en *moes* lijkt zich vanuit Groningen naar het zuiden te hebben verspreid (zie Postma & Van Reenen 2009).

Overigens is de begrenzing van het oudere Nederlands in zijn geheel al problematisch. De taalgrens tussen Vlaanderen en Wallonië ligt al vele eeuwen ongeveer vast. Maar de moderne staatsgrens met Duitsland bestaat pas sinds 1648 en deze heeft tot de 20ste eeuw nooit als taalgrens gediend. Toch nemen we die staatsgrens uit praktische overwegingen meestal min of meer als de scheiding tussen Duitse en Nederlandse dialecten, ook in de periode van de Middeleeuwen, al weten we dat er sprake is van een dialectcontinuüm.

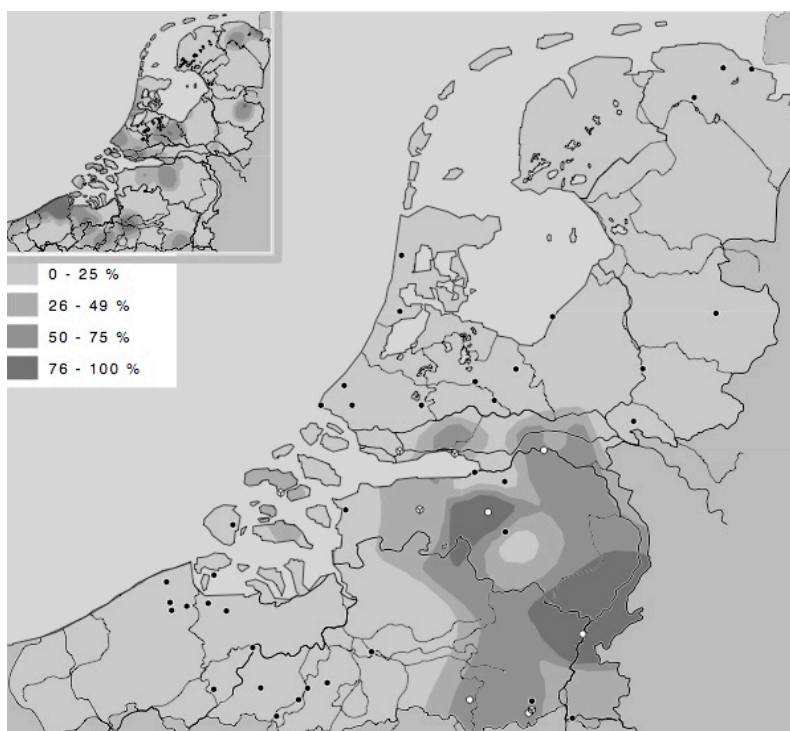
6. De toekomst van de dialectgeografie

Interessante vragen zijn in hoeverre de moderne dialecten en dialectindelingen te herleiden zijn tot de oude, middeleeuwse dialecten, of dat de moderne dialectindeling is ontstaan tijdens de Renaissance (toen de standaardtaal ontstond), of wortelt in de 19de eeuw, toen de mobiliteit enorm toenam en er een grote trek was naar de steden, waar stadsdialecten ontstonden. Deze vragen kunnen slechts worden beantwoord als er veel meer gegevens over de dialecten beschikbaar komen, met name uit de periode van de 15de tot de 19de eeuw. Uit die periode is maar heel weinig goed gelokaliseerd en gedateerd dialectmateriaal beschikbaar: boeken werden in Standaardnederlands geschreven, en de alfabetiseringsgraad van het Nederlandse volk was hoog. Als gevolg daarvan zijn er maar weinig dialectteksten beschikbaar; we zullen het vooral moeten zoeken in egodocumenten (brieven, dagboeken, reisverslagen) van mensen met een lage opleiding.

Als we eenmaal voor de hele periode vanaf de middeleeuwen over genoeg gegevens beschikken, ontstaat een heel palet aan mogelijkheden om dialectgrenzen door de eeuwen heen te tekenen en te berekenen. We kunnen de grenzen van een of meer taalverschijnselen in het heden vergelijken met die van eeuwen eerder. Dan

kunnen we zien in hoeverre een taalverschijnsel door de eeuwen heen op zijn plaats blijft. Zo weten we dat de overgang van *-ft* naar *-cht* in woorden als *achter* van het zuiden naar het noorden is opgetrokken en dat het verdwijnen van de slot-*e* zich vanuit het Hollands-Brabants heeft verbreid. In de 14de eeuw komt het woord *breef* 'brief' alleen in het noordoosten voor, terwijl we tegenwoordig vergelijkbare vormen ook in het zuidoosten vinden.

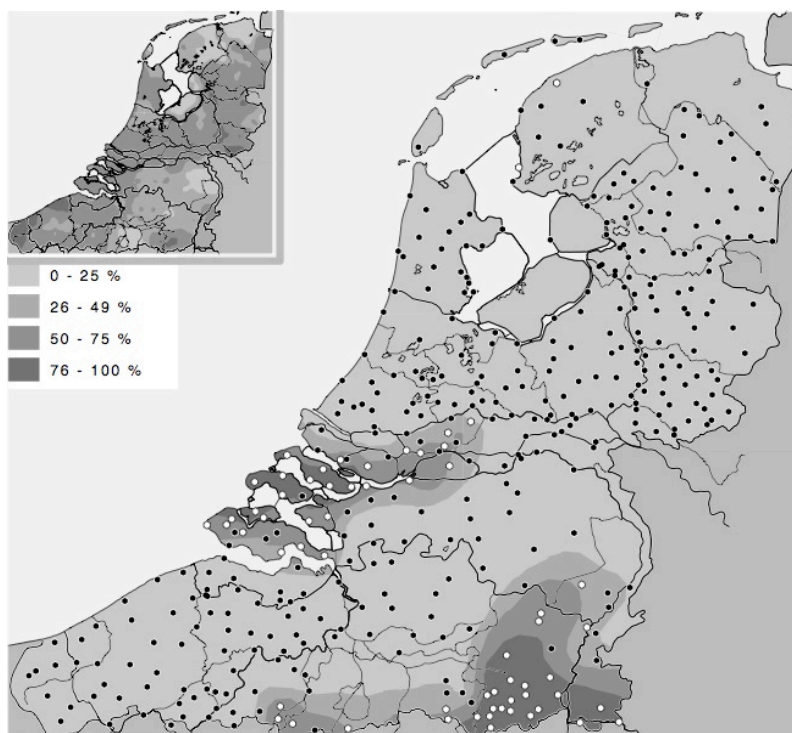
Andere verschijnselen lijken zich vrijwel niet te verplaatsen. De kaarten 1 en 2 tonen een jonge en een oude kaart voor een en hetzelfde taalverschijnsel: het voorkomen van *hood* voor 'hoofd' (met wegval dus van de *f*-klank). De plaatsen op de kaarten geven een idee van de verspreiding van de vormen, het kaartje links boven toont de dichtheid van de documentatie: 0, 1 of meer vormen per plaats. Dat dichtheidskaartje is vooral van belang voor de middeleeuwen, waar het oorkondenmateriaal vaak onregelmatig verdeeld is.

Kaart 1. Vormen van *hood* voor 'hoofd' in 13de- en 14de-eeuwse oorkonden. Links boven: dichtheid van het gegevensnet. Kaarttechniek Evert Wattel (zie Wattel & Van Reenen 2010).

Het *hood*-gebied is niet wezenlijk veranderd in de oude en de moderne tijd. Wel lijkt het in de 20ste eeuw in een oostelijk en een westelijk deel gesplitst, wat uit de middeleeuwse gegevens niet blijkt. Misschien mogen we hierin het aaneengroeien van

het Hollands-Brabants zien, waarvan meer taalverschijnselen getuigen. Verder lijken de grenzen in de loop van de tijd niet al te zeer verschoven, maar dat kan bedrieglijk zijn: ten zuiden van Brussel hebben we tot nu toe in de middeleeuwen geen attestaties van *hood*, terwijl die er voor de moderne tijd wel zijn. Het *hood*-gebied is dus in de loop van de tijd mogelijk groter geworden. Daarop wijst ook de vorm *hood* in een brief uit 1779 van een vrouw uit Enkhuizen.⁷ Dit *hood* ligt ver van de gebieden op de beide kaarten. Nadere inspectie van kaart 2 laat overigens ook in Friesland nog twee plaatsen van het type *hood* zien (de rest van Friesland heeft overwegend het Friese *hoke*). Gezien de dichtheid op kaart 1 is de situatie onzeker. Noord-Holland bevat maar weinig gegevens, waaronder niet Enkhuizen, en Friesland doet al helemaal niet mee.

Kaart 2. Vormen van *hood* voor 'hoofd' in het 20ste-eeuwse GTRP. Linksboven: dichtheid van het gegevensnet. Kaarttechniek Evert Wattel (zie Wattel & Van Reenen 2010).

Een systematische aanvulling van het 14de-eeuwse taalmateriaal en de aanleg van databanken van 15de tot 19de-eeuws taalmateriaal zullen leiden tot een verregaande verdieping van onze kennis van de Nederlandse dialecten.

⁷ Zie gekaapte brief 5397 (nl-hana_hca30-336_3_1_0054) op www.gekaaptebrieven.nl.

Literatuur

- Barbiers, Sjef; Hans Bennis e.a. (2005-2008). *Syntactische atlas van de Nederlandse dialecten*. 2 Delen. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Berteloot, Amand (1984). *Klankatlas van het dertiende-eeuwse Middelnederlands*. 2 Delen. Gent: Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde.
- Blancquaert, Edgard & Willem Pée (red.) (1925-1982). *Reeks Nederlandse dialectatlassen*. 16 Delen. Antwerpen / Malle: de Sikkel.
- Daan, Jo & Dirk P. Blok (1968). *Van Randstad tot Landrand*. Amsterdam: Noord-Hollandsche Uitgevers Maatschappij.
- Daan, Jo & Marie J. Francken (1972-1977). *Atlas van de Nederlandse klankontwikkeling*. 2 Delen. Amsterdam: Noord-Hollandsche Uitgevers Maatschappij.
- De Schutter, Georges; Ton Goeman e.a. (2005-2008). *Morfologische atlas van de Nederlandse dialecten*. 2 Delen. Amsterdam: University Press.
- Gerritsen, Marinel (1979). *Taalverandering in de Nederlandse dialecten. Honderd jaar dialectvragenlijsten 1879-1979*. Muiderberg: Coutinho.
- Ginneken, Jac. van (1913). *Handboek der Nederlandsche Taal*. Deel 1. Nijmegen: Malmberg.
- Goeman, Ton (1999). *T-deletie in Nederlandse dialecten. Kwantitatieve analyse van structurele, ruimtelijke en temporele variatie*. Dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam. Den Haag: Holland Academic Graphics.
- Goossens, Jan (1977). *Inleiding tot de Nederlandse dialectologie*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Goossens, Jan; Johan Taeldeman, Geert Verleyen & Chris De Wulf (1998-2005). *Fonologische atlas van de Nederlandse dialecten*. 4 Delen. Gent: Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde.
- Grootaers, Ludovic & Gesinus G. Kloeke (1926). *Handleiding bij het Noord-en Zuid-Nederlandsch dialectonderzoek*. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff.
- Grootaers, Ludovic & Gesinus G. Kloeke e.a. (1939-1972). *Taalatlas van Noord- en Zuid-Nederland*. 9 Bundels. Leiden: E.J. Brill.
- Gysseling, Maurits (1977-1987). *Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300)*. 's-Gravenhage: Nijhoff.
- Heeroma, Klaas (1935). *Hollandse dialectstudies; bijdrage tot de ontwikkelingsgeschiedenis van het algemeen beschaafd Nederlands*. Groningen: Wolters.
- Hoppenbrouwers, Cor & Geer Hoppenbrouwers (2001). *De indeling van de Nederlandse streektaalen*. Assen: Koninklijke Van Gorcum.
- Jellinghaus, Hermann (1892). *Die niederländischen Volksmundarten, nach den Aufzeichnungen der Niederländer*. Norden: D. Soltau.
- Kloeke, Gesinus G. (1927). *De Hollandsche expansie in de zestiende en zeventiende eeuw en haar weerspiegeling in de hedendaagse Nederlandse dialecten*. 's-Gravenhage: Nijhoff.
- Kloeke, Gesinus G. e.a. (1981-1988). *Taalatlas van het Nederlands en het Fries*, 2 bundels. Leiden: Brill.

- Kruijssen, Joep & Nicoline van der Sijs (2010). 'Mapping Dutch and Flemish'. In: Lameli, Kehrein & Rabanus (red.). Maps 43-47, 180-202.
- Lameli, Alfred; Roland Kehrein & Stefan Rabanus (red.) (2010). *Language and space. An international handbook of linguistic variation*. Vol. 2. *Language mapping*. Berlijn / New York: Mouton de Gruyter.
- Leopold, Johan A. & Lubbertus Leopold (1876-1881). *Van de Schelde tot de Weichsel, Nederduitsche dialecten in dicht en on dicht*. 3 Delen. Groningen: J.B. Wolters.
- Mooijaart, Marijke (1992). *Atlas van Vroegmiddelnederlandse taalvarianten*. Dissertatie Rijksuniversiteit Leiden. Utrecht: LED.
- Nerbonne, John & Wilbert Heeringa (1998). 'Computationale classificatie van Nederlandse dialecten'. *Taal en tongval* 50, 164-193.
- Pauwels, Jan L. (1938). *Bijdrage tot de kennis van het geslacht der substantieven in Zuid-Nederland*. Tongeren: Michiels.
- Postma, Gertjan & Pieter van Reenen (2009). 'De wisselwerking tussen spontane palatalisatie, umlaut en genus, Implicaties van de 'Hollandse Expansie' voor dialectgeografie en morfosyntaxis'. *Taal en tongval. Themanummer* 18, 109-152.
- Reenen, Pieter van (2006). *In Holland staat een 'Huis', Kloekes expansie-theorie met speciale aandacht voor de dialecten van Overijssel*. Amsterdam: Stichting Neerlandistiek VU.
- Rem, Margit (2003). *De taal van de klerken uit de Hollandse grafelijke kanselarij (1300-1340). Naar een lokaliseringsprocedure voor het veertiende-eeuwse Middelnederlands*. Dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam. Amsterdam: Stichting Neerlandistiek VU.
- Schrijnen, Jos. (1917). 'Vlinderamen. Proeve van dialectgeografie'. *De beiaard* 2.1, 26-37.
- Schrijnen, Jos. (1920). *De isoglossen van Ramisch in Nederland*. Bussum: N.V. Uitg.-Mij, voorh. P. Brand.
- Sijs, Nicoline van der (hoofredactie) (2011). *Dialectatlas van het Nederlands*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Spruit, Marco René (2008). *Quantitative perspectives on syntactic variation in Dutch Dialects*. Dissertatie Universiteit van Amsterdam. Utrecht: LOT.
- Vriend, Folkert de (2012). *Tools for computational analyses of dialect geography data*. Dissertatie Radboud Universiteit Nijmegen.
- Wattel, Evert & Pieter van Reenen (2010). 'Probabilistic maps'. In: Lameli, Kehrein & Rabanus (red.). Maps 2501-2505, 495-505.
- Weijnen, A.A. (1941). *De Nederlandse dialecten*. Groningen/Batavia: P. Noordhoff.
- Weijnen, A.A. (1946). 'De grenzen tussen de Oost-Noord-Brabantse dialecten onderling'. In: A.A. Weijnen, J.M. Renders & Jac. van Ginneken. *Oost-Noordbrabantsche dialectproblemen*. Amsterdam: Noord-Hollandsche Uitgevers Maatschappij, 1-15.
- Weijnen, A.A. (1966). *Nederlandse dialectkunde*. Assen: Van Gorcum.
- Wieling, Martijn (2012). *A quantitative approach to social and geographical dialect variation*. Dissertatie Rijksuniversiteit Groningen [Dissertations in Linguistics 103].
- Winkel, Jan te (1899-1901). *De Noordnederlandsche tongvallen, Atlas van taalkaarten met tekst*. Leiden: E.J. Brill.
- Winkler, Johan (1874). *Algemeen Nederduitsch en Friesch dialecticon*. Den Haag: M. Nijhoff.